

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

A study of the style and content of the manuscript of Makhzan al-Ensha, by Mohammad Reza Kalhor

K. Baghaeipour, B. Parvin Gonabadi*

Department of Persian Language and Literature, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 23 July 2020
Reviewed: 25 August 2020
Revised: 06 October 2020
Accepted: 28 October 2020

KEYWORDS

Mohammad Reza Kalhor,
Makhzan al-Ensha, The art of
writing, stylistic and content
analysis.

*Corresponding Author

✉ p.bahram47@yahoo.com

☎ (+98 21) 77003301

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Makhzan al-Ensha is The Repository of a Book in Teaching Tradition and Correspondence, by Mohammad Reza Kalhor, is one of the gifted but anonymous scribes of the thirteenth century. The study of style and content and its features is the main subject of this research. In this article, an attempt has been made to study the style and Makhzan al-Ensha Repository" from three linguistic, literary and intellectual perspectives, and to measure the degree of success and skill of the author in the tradition of translating and writing the Nasiri era.

METHODOLOGY: The present study is a theoretical study that has been done in a descriptive-analytical manner. The study area is the lithographic book of Makhzan al-Ensha written by Mohammad Reza Kalhor. The unique version of this writer and author is available in the library of Astan Quds Razavi and number 25683 in the National Library under number 3970. This book contains a collection of letters from the Brotherhood and the kingdoms and sources related to the elders of that period.

FINDINGS: Among the stylistic features of the poems in this book are such things as skillful use of literary industries, effort in creating pleasant words, and expressive and effective word creation. Its prose is also melodic and the use of rhymes, omission of symmetrical verbs, double suffixes, ancient words, etc. has a high frequency in it. In addition, the use of Quranic verses and hadiths, Arabic poetry and proverbs make this book one of the books that are important in terms of literature and style.

CONCLUSION: The author of this work has written in the style of writers such as Ghaem Magham and Saadi in writing his book. Also, by examining the Repository, we can prove Kalhor's ability as one of the successful writers in reflecting the intellectual, linguistic and literary structure of his period.

DOI: [10.22034/bahareadab.2021.14.5336](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2021.14.5336)

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 17	 .	 0

نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

مقاله پژوهشی

بررسی سبکی و محتوایی نسخه خطی مخزن الانشاء، اثر محمدرضا کلهر

کسری بقائی‌پور، بهرام پروین گنابادی*

گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده:

زمینه و هدف: مخزن الانشاء کتابی در تعلیم ترسل و نامه‌نگاری، اثر محمدرضا کلهر، یکی از کاتبان خوش‌قریحه اما گمنام قرن سیزدهم است. بررسی سبکی و محتوایی و ویژگیهای آن موضوع اصلی این پژوهش است. در این مقاله سعی شده است به بررسی سبکی و محتوایی «مخزن الانشاء» از سه منظر زبانی، ادبی و فکری پرداخته و میزان توفیق و مهارت نویسنده در سنت ترسل و نامه‌نگاری عهد ناصری سنجیده شود.

روش مطالعه: پژوهش پیش رو، مطالعه‌ای نظری است که به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است. محدوده و جامعه مورد مطالعه کتاب چاپ سنگی مخزن الانشاء نوشته محمدرضا کلهر است که نسخه منحصر بفرد این کاتب و نویسنده به شماره ۳۹۷۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی و به شماره ۲۵۶۸۳ در کتابخانه ملی موجود است. این کتاب شامل مجموعه نامه‌های اخوانیات و سلطانیات و منشآت مربوط به بزرگان آن دوره است.

تاریخ دریافت: ۰۲ مرداد ۱۳۹۹
تاریخ داوری: ۰۴ شهریور ۱۳۹۹
تاریخ اصلاح: ۱۵ مهر ۱۳۹۹
تاریخ پذیرش: ۰۷ آبان ۱۳۹۹

کلمات کلیدی:

محمدرضا کلهر، مخزن الانشاء، ترسل، تحلیل سبکی و محتوایی.

* نویسنده مسئول:

p.bahram47@yahoo.com

۰۳۳۰۰۷۷۰۰ (۲۱ ۹۸+)

یافته‌ها: ازجمله ویژگیهای سبکی شعرهای این کتاب مواردی مانند بکارگیری ماهرانه صنایع ادبی، تلاش در آفرینش واژه‌های خوش‌آوا، و واژه‌آفرینی گویا و تأثیرگذار است. نثر آن نیز آهنگین و استفاده از انواع سجع، حذف فعل به قرینه، حروف اضافه مضاعف، واژه‌های کهن و... در آن بسامد بالایی دارد. علاوه بر اینها، کاربرد آیات قرآنی و احادیث، شعرهای عربی و ضرب‌المثلها این کتاب را ازجمله کتابهایی قرار داده که از نظر ادبی و سبکی حائز اهمیت هستند.

نتیجه‌گیری: نویسنده این اثر در نگارش کتاب خود به سبک نویسندگانی ازجمله قائم مقام و سعدی نظر داشته است. همچنین با بررسی مخزن الانشاء میتوان توانمندی کلهر را بعنوان یکی از نویسندگان موفق در انعکاس ساختار فکری، زبانی و ادبی دوره خود به اثبات رسانید.

مقدمه

هرچند نثر فارسی از زمان مغول بتدریج رو به انحطاط گذاشت، در اوایل قرن نوزدهم در نتیجه نفوذ عواملی، همگام با تحولات دیگر تجدید حیات ادبی نیز آغاز شد. نخستین اصلاحات در ادبیات منثور در نامه‌نگاری صورت گرفت. یکی از این کتابها «مخزن الانشاء» است که از منابع مهم در پژوهشهای ادبی و نامه‌نگاری شمرده میشود. مانند کتاب *تاریخ بیهقی* که الفاظ آن به تعبیر خانلری «زائد بر معانی بنظر میرسد؛ زیرا که رهایی کامل از قیود آداب معمول به آن سرعت امکان نداشته است» (به نقل از قبله عالم، کامشاد: ص ۳۳). این مقاله به بررسی نوشته‌های یکی از نویسندگان دوره ناصری در قرن سیزده و زیباییهای مربوط به آن میپردازد. متون نثر این دوره بدون شک به پیروی از سبک ساده‌نویسی قائم مقام فراوانی و سعدی شکل گرفته است که از درهم‌آمیختگی آیات، احادیث، شعرهای عربی، شعرهای فارسی و... پدید آمده است.

ضرورت و سابقه پژوهش

کتاب مخزن الانشاء نسخه‌ای است که در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۳۹۷۰ نگهداری میشود و تاکنون تصحیح نشده است. در تاریخ ترسل دو کتاب با نام «مخزن الانشاء» وجود دارد. نخست: مخزن الانشاء از ملاحسین واعظ کاشفی که در سال ۹۰۷ هـ ق تألیف شده و در کتابخانه مجلس به شماره رکورد ۸۷۳۶-۱۰ موجود است. این کتاب مانند دستور دبیری و دستور الکاتب فی تعیین المراتب کتابی است در تعلیم ترسل و نامه‌نگاری و پنج فصل دارد. که فصل اول «عنوان، در ضرورت آنچه کاتب باید بداند»، فصل دوم «در خطابیات»، فصل سوم «در جوانیات»، فصل چهارم «در احوال ضرورالذکر» و فصل پنجم «خاتمه کتاب در ایراد دعاها» که هنگام کتابت احوال به آنها نیاز پیدا شود» است. این اثر در دست انتشار است (اکبرزاده و همکاران، ۱۳۹۴) احیای نسخه‌های خطی بعنوان میراث‌های ادبی و علمی ارزشمند همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. متون نثر بعنوان بخشی از این میراث ادبی نیز از این امر مستثنی نیستند، بویژه آثار نویسندگانی که در دوره‌ای خاص از تاریخ زیسته‌اند و آثارشان گویای ساختار ادبی، اجتماعی و حتی سیاسی روزگار آنهاست. متن و نامه‌های مربوط به این کتاب میتواند ما را با گذشته ادبی و تحولات زبانی سرزمینمان بیش از پیش آشنا سازد. بدون شک این اثر که ما را در شناخت هرچه بیشتر نامه‌های اداری و سبک نوشتاری و منشآت مربوط به آن زمان یاری میکند، یکی از این میراث‌های کهن بشمار می‌آید. اهمیت چنین موضوعی در فرهنگ ایرانی و زبان و ادب فارسی، نگارنده را بر آن داشت تا به بررسی ویژگیهای سبکی و محتوایی یکی از این نسخه‌های ارزشمند خطی با نام «مخزن الانشاء» بپردازد.

بحث و بررسی

معرفی نسخه و ویژگیهای کلی آن

بنا بر اطلاعاتی که در مورد این نسخه در «فنخا» از مصطفی درایتی آمده است، نسخه منحصر بفرد مخزن الانشاء در کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه مجلس و کتابخانه ملی نگهداری میشود. مخزن الانشاء به خط میرزا-محمدرضا کلهر در سال ۱۲۸۶ هـ ق در تهران بصورت چاپ سنگی منتشر شده است. ظاهراً این مخزن الانشاء از کتاب هم‌نام خود بسیار مشهورتر است و یکی از منابع مهم ترسل و نثر فارسی در دوره افشاریه، زندیه و قاجار محسوب میشود. در آغاز کتاب آمده است که محمدصادق حسینی (خوانساری) در مدت پنج سال با کمال

مشقت نسخ این نامه‌ها را جمع‌آوری و تصحیح کرده است. در فهرس کتاب‌شناسی بویژه کتابخانه ملی «مخزن-الانشاء» به نام محمدصادق حسینی خوانساری فرزند ابوالقاسم ثبت شده و خط و تحریر آن از میرزا محمد رضا کلهر خوشنویس نامدار دوره قاجاریه است؛ اما عبدالله مستوفی شاگرد کلهر معتقد است: «این کتاب به دستور و خرج حاج میر محمدصادق خوانساری چاپ شده و در جمع‌آوری مراسلات این کتاب سلیقه خود میرزا (محمد رضا کلهر) هم مداخله داشته است» (شرح زندگانی من، مستوفی، ج ۱: ص ۲۴۰). دهخدا نیز همین مسئله را مطرح میکند (نک: لغتنامه دهخدا، ذیل کلهر).

در منابع و مأخذ دوره ناصری جستجو برای یافتن میر محمدصادق خوانساری راه به جایی نبرد و از شواهد چنین برمی‌آید که در آن زمان چندان شناخته‌شده نبوده است. به این دلیل و نیز بخاطر شهرت محمد رضا کلهر، مخزن‌الانشاء را با نام کلهر می‌شناسند (برای نمونه نک: از صبا تا نیما، آرین‌پور، ج ۱: صص ۲۰۵-۲۰۸).

مخزن‌الانشاء در ۴۳۲ صفحه به خط نستعلیق در سال ۱۲۸۵ هـ ق تألیف و تحریر شده است و سال ۱۲۸۶ هـ ق در تهران بصورت سنگی چاپ شده است. هفده سال بعد در سال ۱۳۰۳ مجدداً به همان شکل منتشر میشود که نشانه اهمیت و شهرت آن است (مخزن‌الانشاء: ص ۴۳۲؛ نیز، از صبا تا نیما، آرین‌پور، ج ۱: ص ۲۰۵) و چنانچه کلهر بصراحت می‌گوید جمع‌آوری‌کننده اصلی خود میرزا محمد رضا کلهر است (مخزن‌الانشاء: ص ۳).

مخزن‌الانشاء با عهدنامه امیرالمؤمنین علی (ع) به مالک اشتر نخعی آغاز میشود (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). این عهدنامه را آقا محمدابراهیم نواب طهرانی معروف به بدایع‌نگار ترجمه کرده است و برای اولین بار در آغاز کتاب مخزن‌الانشاء منتشر شده است و بخاطر ترجمه صحیح و نثر ساده و دلکش آن پس از مخزن‌الانشاء چندین نسخه خطی و چاپ سنگی از آن موجود است. صاحب‌نظران در میان ترجمه‌های فراوان عهدنامه، ترجمه بدایع‌نگار را نسبت به سایر ترجمه‌ها وفادارتر به متن و کاملتر و بلاغی‌تر و دلنشین‌تر میدانند (سبک‌شناسی، بهار، ج ۳: ص ۳۶۴؛ نیز برای اطلاع از نسخه‌های خطی نک: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، منزوی، ج ۲: ص ۱۵۷۲؛ فهرست تاریخ، سفرنامه، سیاست‌نامه، روزنامه و جغرافیای خطی کتابخانه سلطنتی، آتابای، ص ۳۱۷).

از شواهد چنین برمی‌آید که بدایع‌نگار بخاطر دوستی با کلهر، عهدنامه مالک اشتر را برای درج در مخزن‌الانشاء ترجمه کرده است. بدایع‌نگار در دوران صدرات حاج میرزا آقاسی (متوفی ۱۲۶۵)، امیرکبیر (مقتول ۱۲۶۸)، و میرزا آقاخان نوری (۱۲۶۸-۱۲۷۵) مورد توجه ناصرالدین‌شاه نبود، اما در ۱۲۷۶ به فرمان ناصرالدین‌شاه مجلسی به نام «مصلحت‌خانه» از کارگزاران مجرب منعقد شد تا در امور دولتی مشاوره و گفتگو کند و بدایع‌نگار یکی از اعضای مصلحت‌خانه بود (اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، آدمیت: صص ۵۷-۵۸). با حضور بدایع‌نگار در دربار آگاهی وی از مشکلات حاکمیت و رفتار ناصرالدین‌شاه بیشتر میشود و از این زمان به بعد تألیفات وی عمده‌تأ تاریخ عصر ناصری و قاجار را دربر میگیرد. یکی از تألیفات مشهور او «فیض الدموع» است که مقتل سیدالشهدا حسین بن علی (ع) است و در سال ۱۲۸۶ ق (سال انتشار مخزن‌الانشاء) به خط میرزا محمد رضا کلهر در تهران منتشر شده است (نک: بدایع‌نگار، مقدمه ایرانی قمی: ص ۵).

در مخزن‌الانشاء پس از فرمان امام علی (ع) به مالک اشتر، منشآت میرزا مهدی‌خان نادری (استرآبادی)، منشی پیشگاه نادری که در دوره خود سرآمد دبیران و کاتبان بوده، آمده است. پس از وصف بهار، نامه‌ای از جانب نادرشاه به یکی از سلاطین می‌آید که در آن اشاره به تنبیه ترکمانانی میکند که باعث آزار و اذیت مسلمانان در هرات میشوند (مخزن‌الانشاء: ص ۲۷-۲۹). نامه دیگر از جانب نادرشاه به سلطان هند است و سپس سواد

فتح‌نامه هندوستان که به رضا قلی فرزند ارشد نادر نوشته شده است و در آن به شکست اشرف افغان و ورود به کابل و قندهار و چگونگی لشکرکشی و شکست دشمنان اشاره دارد (همان: صص ۳۲-۳۵).
مخزن الانشاء در ادامه سنت ترسل در ادبیات فارسی وظیفه پند و اندرز به پادشاه وقت را برعهده گرفته است.

سطح زبانی

سطح آوایی موسیقی در متن و نثر را در هر دوره مبتنی بر کلمه‌ها و جمله‌های استفاده‌شده و کاربردی در هر دوره میدانند (نگاهی تازه به بدیع، شمیسا: ص ۱۱). هنگامی که از سطح آوایی/ موسیقی شعر و یا حتی آهنگین بودن کلمه‌ها در نثر سخن می‌آید، باید از وزن/ موسیقی بیرونی، موسیقی کناری/ جایگاه ردیف و قافیه، موسیقی درونی/ صنایع بدیع لفظی، و موسیقی معنوی/ صنایع بدیع معنوی، سخن گفت؛ صنایع ارزشمندی که بر زیبایی و تأثیرگذاری کلام می‌افزاید. ولی با مطالعه اشعار این کتاب میتوان دریافت نویسنده در برخی ابیات و مصراعهای مختلف دست برده و گاهی آنها را مطابق با سلیقه خود تغییر داده تا با متن کتاب همخوانی داشته باشد. نمونه‌های زیادی از شعرهای این کتاب و تغییر در آنها گویای این مطلب نیز میتواند باشد که نویسنده تسلط خاصی بر شعرهای فارسی و عربی و... داشته است و در این اشعار صنایع ادبی مختلف مانند نغمه حروف، جناس، و تکرار (که در حوزه تکرار واژه‌ها در نثر نیز میتوان اشاره‌های زیادی به آن نمود) در حوزه بدیع لفظی؛ و ایهام، تلمیح، اغراق، و استعاره، در بدیع معنوی وجود دارد. نمونه‌های از این صنایع بکاررفته در ذیل آورده میشود.

سطح آوایی

جناس

جناس ناقص

حلال است هم خون و هم مال او / زدن نیست بیرون بدا حال او (حال و مال) (مخزن الانشاء: ص ۴۴)

جناس شبه‌اشتقاق

مده‌شان قرض و مستان نیم حبه / فان القرض مقرض المحبه (همان: ص ۸۱)

جناس تصحیف

خلیل جلیل من دلی از دست تو خسته دارم و خاطری به مهرت پیوست (همان: ص ۴۲۴).

جناس قلب

از زحمت ملاقات بهنگام و مقالات بیفرجام ما آسوده ... (همان: ص ۴۳۰).

جناس مذیل

نه رنگی از سودا بر صفحه سویدا ماند و نه ریگی از وسواس بر آیینة حواس (همان: ص ۷۷).

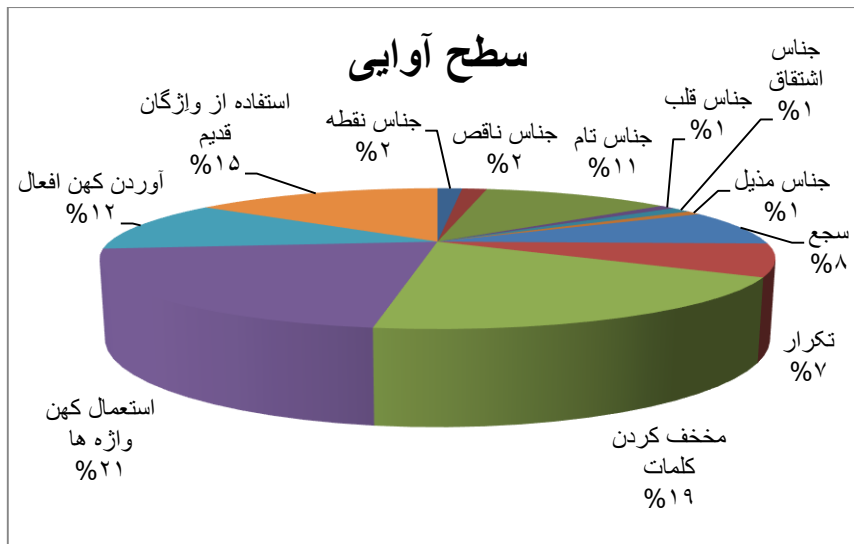
سجع یا موازنه

طایر مکاتبات را پر بسته و کلبه مراودات را در بسته (همان: ص ۴۹۲).

این صنعت را «تشبیه به شکل و موقعیت حروف الفبا میگویند» (آشنایی با عروض و قافیه، شمیسا: ص ۱۱۰)

رعایا امان‌پروران تواند / همه دختران، دختران تواند

جدول شماره ۱

سطح لغوی

مخفف کردن کلمات

آن سید عالی‌مقام در اطراف ایران یل اکناف جهان پراکنده و متفرق بود (همان: ص ۱۵۵).

کاربرد کهن واژه‌ها

کفوی و همسری را سزد و هم‌نفسی که نفس نفیس را خوش آید (سزد از مصدر سزیدن) (همان: ص ۱۰۵).

استفاده از واژگان قدیم

هر هفت کرده دیدم رخی چون نوشکفته گل؛ همه گلبن سرشک مُل (همان: ص ۳۴۴).

آوردن صورت کهن افعال

استفاده از «ی» در آخر فعل بجای «می» (و بیگه و گاهست به خود سرگردان داشتمی) (همان: ص ۴۲۴).

استفاده از «همی» بجای «می»: همیدانم که هیچ ندانم و همیجویم (همان: ص ۳۵۰).

واژه‌های عامیانه و محاوره‌ای

این نو کرک قرمساق خودم مثل علم یزید برپا ایستاده... (همان: ص ۳۲۷).

کاربرد لغات عربی

این ویژگی در سراسر کتاب با توجه به ادغام آیه و حدیث و شعرهای عربی دارای بسامد زیادی است. آن ندامت از سینه به ماء بردم و اشک ملامت از دیده به ماهی آوردم (همان: ص ۳۴۳).

اصطلاحات اسطوره‌ای

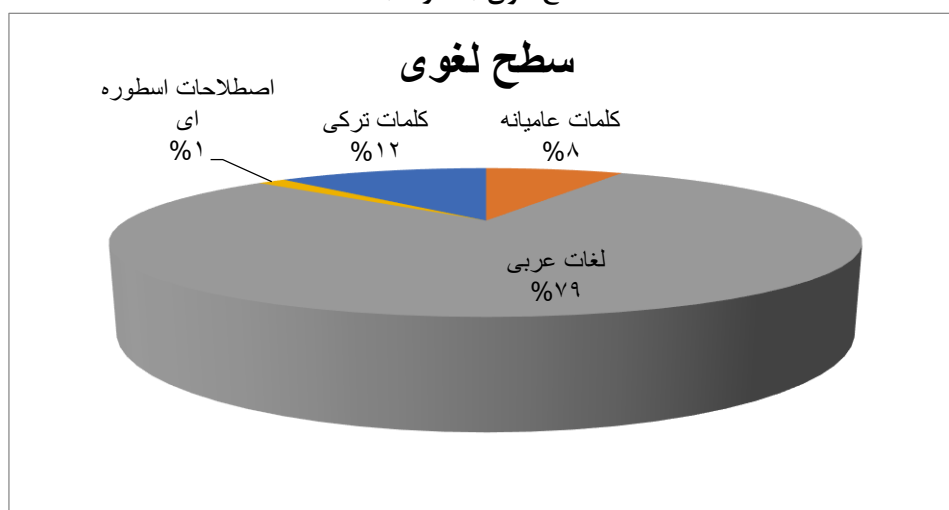
علاوه بر توجه کاتب به واژه‌های کهن و افعال مربوط به آن، اصطلاحات اسطوره‌ای هم در این کتاب دیده میشود. «در ظلمت وجود قراخان ساری بود تا پرتو شعاع دلفروزانه مطلع جمال اغوز طالع نمود و ترکان را در وقایع ولادت و دلایل سعادت او اعتقادی چند است که اسناد آن جز به حضرت انبیاء خلص اصفیا شایان و روا نیست. از آن جمله گویند که هنگام مولود تا سه روز کام و دهان به شیر مادر نیالود و هر شب در عالم خواب به مادر خطاب میکرد که شیر تو وقتی خواهم خورد که مؤمن و حق شناس باشی نه کافر و ناسپاس» (مخزن الانشاء: ص ۲۲۳).

«و نوبت اغوز در اواخر عصر جمشید و اوایل عهد ضحاک بود و بعد از او به فاصله هزار سال توربن فریدون بر ملک ترکان غالب شده و بالجمله در تواریخ مغول مسطور است که اغوزخان را شش پسر بود و از هر پسر چهار فرزند در وجود آمد که از نسل هر یک بوقتی اندک جمعیتی کثیر پدید گشته» (همان: ص ۲۲۷).

کاربرد کلمات ترکی

اقوام فتقلى و قلج و قارلوق و قپچاق و آقاجرى از نسل ایشانند (همان: ص ۲۱۷). عالیجاهان ایشک آقاسی باشی و حکیم‌باشی به لندن و پطرزپورغ نرفته این خبر که رسیده است ایلچی روس به امیرنظام گفته که تا حال محمدحسین خان که روانه بود از جانب ولیعهد دولت قاهره ایران بود (همان: ص ۲۸۰).

سطح لغوی (شماره ۲)

سطح نحوی

اغلاط املائی

فرمان گذارش هرات به نواب نایب‌السلطنه (همان: ص ۱۴۷).

بر اولاد زکُور و اولاد ایشان نسل‌بعد نسل و... (همان: ص ۷۸).

آوردن «های» غیر ملفوظ بصورت پیوسته

و درآت دولتییم بهتین روم و ایران بنا بر تطابق درین و ملت (همان: ص ۱۶۹).

«رای» فک اضافه

نغمه مهر و قهرش را معنی یکیست و بصورت فراق اندکی (همان: ص ۳۰۶).

حرف اضافه مضاعف

از برون اندر شگفته گلستان در درون خاک و خون خفته‌ام (همان: ص ۳۴۴).

جهش ضمیر

سروشیم بگوش گفتی برخیز که نوبت عبادت بگذشت (همان: ص ۳۴۲).

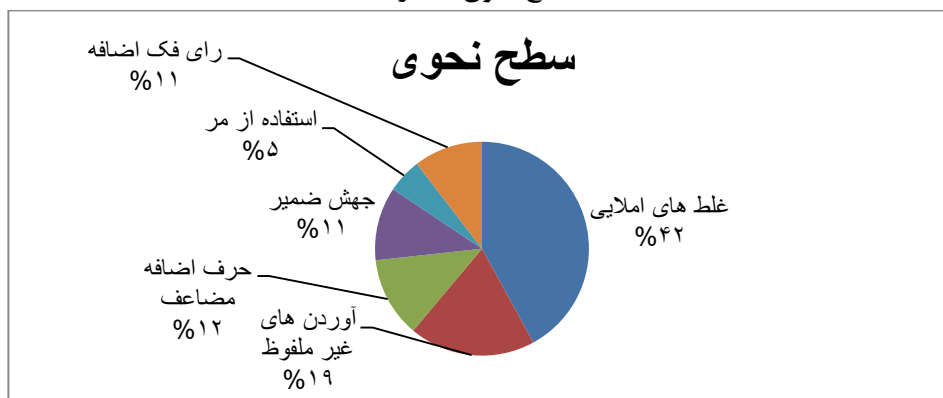
حذف فعل با قرینه

و به یاد تماشای بیدلان عزمی است متکلفانه به کلبه‌ام نگری و به چشم یاری به شهیدان کویت نظری (همان: ص ۳۲۹).

استفاده از «مر» از حروف متروک زبان فارسی

مر مرا تا امروز نام نبرید زیرا که در جرگه بندگان این آستان گمنامتر از منی مپندار (همان: ص ۳۵۷).

سطح نحوی (شماره ۳)

سطح ادبی

تشبیه

تشبیه حسی به حسی

شبها ز دم هوا فسرده چو یخم / زانو پس پشت رفته همچون ملخم (همان: ص ۱۰۹)
تشبیه مرکب

جان بیقرار یا و تن گشته مستمند / ماند شعله که بود در فتیله بند (همان: ص ۱۰۳)

استعاره

استعاره مکنیه

نوبهار آمد که مقراض از پر بلبل کند / لوله پنج غنچه را صرف قبای گل کند (همان: ص ۲۹)
تشبیه مضمهر پر بلبل به مقراض نیز در این بیت وجود دارد.

کنایه

بهر سو که رایت برافروختند / در آن سرزمین محشری ساختند (همان: ص ۳۸)
رایت برافروختن: کنایه از فتح و تصرف کردن

صنایع بدیع معنوی

لفونشر

مرتب:

خواهی دانی ز دوریت چه بمن شد / تا تو ز من دور شدی دو چیز ز من دور
جسمی برپا بود لیک ازو جان / چشمی برجا بود و لیک ازو نور (همان: ص ۳۲۰)
مشوش:

هر دو سوراخند فرج و حلق لیک / ز آن نفس خیزد و ازین خیزد نفاس

ایهام تناسب

روان جوی خون شد بروی زمین / چو فغان هندو بچرخ برین (همان: ص ۲۹)

تلمیح

همه ذرات در شوردند از عشق / همه ذرات منصورند از عشق (اشاره به داستان منصور حلاج) (همان: ص ۷۷)
طوفان بوران از تنور بردالعجوز (همان: ص ۱۲۳)

تضمین

آینه در عوض یک قطعه مخلص هفت قطعه فرستادند چون مفاد من جاء بالحسنه فله عشر امثالها و من جاء
(انعام / ۶۰) (همان: ص ۹۸).

حسن تعلیل

گر نبودی ذات پاکش آفرینش را سبب / تا ابد حوا سترون بودی و آدم عزب (همان: ص ۳۵۲)

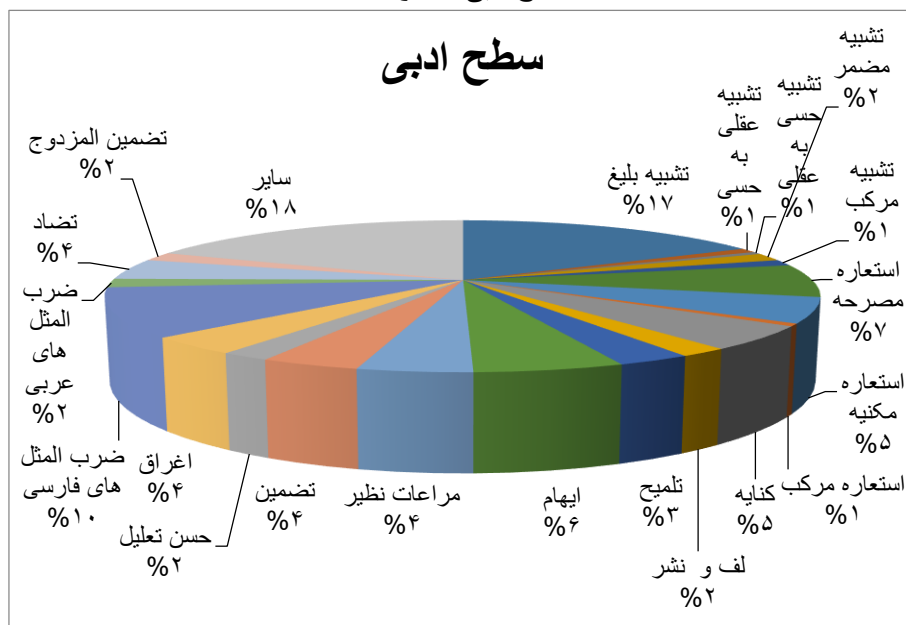
اغراق

غریو ستوران علم نورد / قیامت در آن دشت برپای کرد (همان: ص ۳۸)

مراعات نظیر

ز ابر افکنده قطره‌ای سوی یم / ز صلب آورد نطفه در شکم (همان: ص ۵۹)

سطح ادبی (شماره ۴)

سطح فکری

کتاب مخزن الانشای محمدرضا کلهر سرشار از آیات و احادیث، اصطلاحات اساطیری و علمی است که در پیوند با بافت آن، ضمن زیباتر شدن متن، نشان از مهارت نویسنده و تسلط وی به فنون و آیات و احادیث و... دارد.

تضمینهای قرآنی و احادیث

الف) توجه به تضمینهای قرآنی: ازجمله مضامین و موضوعات مهم فکری و دینی که در کتاب مخزن الانشای محمدرضا کلهر کاربرد بسیار گسترده دارد و این درهم آمیختگی یادآور کتابهای *مرزبان‌نامه*، *کلیله و دمنه* و *نقشه‌المصدر* است. نویسنده با توجه به زمان زندگی و حکومت آن دوره از آیاتی استفاده کرده که نشان‌دهنده ستم و نوعی حکومت بوده است که در آن دوران حکمفرما بوده است و بنوعی نویسنده در نظر داشته در میان نوشته خود هر جا که فرصت یافته به زشتیها و ستمهایی که حاکمان آن زمان بر زیردستان روا میداشتند، در قالب آیات قرآنی اشاره داشته باشد:

أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَا فَلَيْسَتْ جَبِیْوَا لِي (بقره، ۱۸۶) دعای دعاکننده را هنگامی که مرا بخواند اجابت میکنم (مخزن الانشاء: ص ۲۱).

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ (رعد، ۱۱) و هنگامی که خداوند برای قومی به خاطر اعمالشان بدی را اراده کند، پس هیچ چیز مانع آن نخواهد شد (مخزن الانشاء: ص ۴۵)

إِنَّا لَأَنْضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا (الکهف/ ۳۰) همانا ما پاداش نیکوکاران را ضایع نخواهیم کرد (مخزن الانشاء: ص ۱۲۷).

با توجه به نوع انتخاب آیات از سوره‌ها که هرکدام به معنا و موضوعات خاص در قرآن کریم اشاره دارد، بیشتر به نوع نگارش و سبک کتاب میتوان پی برد. (برای مثال سوره‌های رعد، ابراهیم، بقره، مؤمنون، کهف، انفال، نمل، لقمان، مائده، واقعه، نساء و...) که نمونه‌های فراوانی از آن در کتاب موجود است. با نگاهی به سوره‌ها و آیه‌های قرآنی بکاررفته میتوان پی برد بیشتر از آیه و سوره‌هایی استفاده شده است که جنبه هشدار و آگاهی و تنبیه دارند و این با متن اثر کاملاً سنخیت دارد.

توجه به احادیث ائمه

أَنْتَ بِمَنْ نُّورٍ بِكَ الظُّلُمَ وَ أَوْضَحَ بِكَ الْبُهِمَ وَ جَعَلَكَ آيَةً مِنْ آيَاتِ مُلْكِهِ وَ عَلَامَةً مِنْ عَلَامَاتِ سُلْطَانِهِ (صحیفه سجادیه، دعای ۴۳). ایمان آوردن به آن کس که بسبب تو تاریکیها را روشن کرد، و آنچه را که بسختی میتوان یافت آشکار فرمود، و تو را علامتی از علائم چیرگی و استیلای خود، و نشانی از نشانه‌های قدرت خویش قرار داد (مخزن الانشاء: ص ۲۲۸).

وَ الْعِلْمُ يَهْتَفُ بِالْعَمَلِ، فَإِنْ أَجَابَهُ، وَ إِلَّا ارْتَحَلَ عَنْهُ، (نهج البلاغه) علم، عمل‌گرایانه، اگر پاسخ‌داد، میماند، وگرنه از آنجا رخت برمی‌بندد (مخزن الانشاء: ص ۲۴۷).

در بحث احادیث با توجه به اینکه مقدمه کتاب با نامه‌ای از امیرالمؤمنان به مالک اشتر شروع شده است بیشتر از احادیث پیامبر و نهج البلاغه و... استفاده شده و در مجموع ۲۰۷ حدیث بکار رفته است.

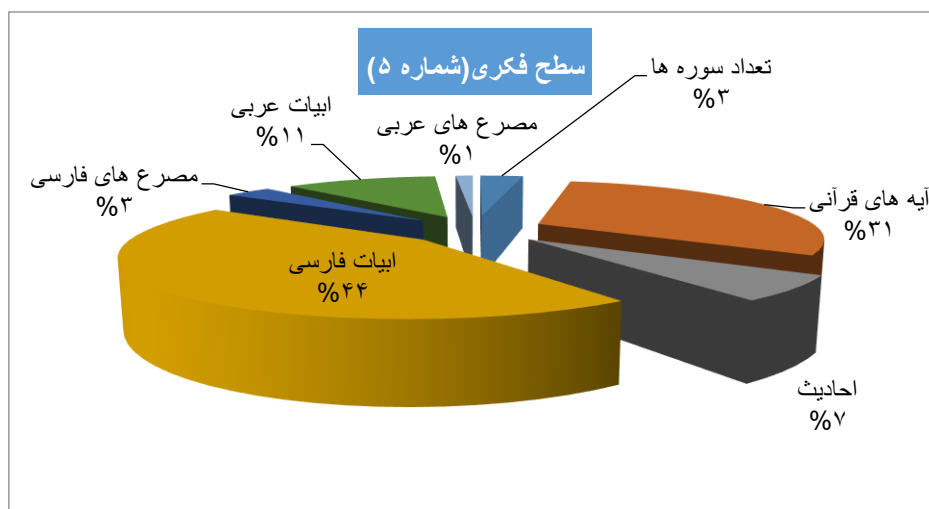
موضوع دیگر تسلط نویسنده به ادب و ادبیات گذشته خصوصاً ادبیات عرفانی است که نمونه‌های فراوانی از شعرها و متنهای عرفانی را در کتاب خود گنجانده است و میتوان با جستجو در این نوع شعرها و متنها مقاله‌ای جداگانه برشته تحریر درآورد. برای نمونه:

به هرچ از انبیا گویند «آمنّا» و «صدقنا» (دیوان اشعار سنایی: ص ۳۳۴)

یا توجه نویسنده به توصیفات طبیعی ساده که رمزها و موتیفهای ادب کهن مثل (نرگس: رمز چشم) در قرن چهارم و پنجم را بیاد می‌آورد. مثال:

قوت دلم خیزد از مفرح یاقوت یاقوت اندر بدخش و من نشابور

همانگونه که میدانیم نویسندگان عصر صفوی به بعد که بدنبال تجدید حیات ادبی بودند تا بتوانند هویت از دست‌رفته و اضمحلال ادبیات این دوره را بنوعی جبران کنند، اغلب به سبک کهن (خراسانی) توجه داشته و در زبان و مسائل لغوی بدان توجه نموده‌اند، اما در قلمرو فکری بیشتر به شاعران سبک عراقی توجه نمودند.

نتیجه‌گیری

محمدرضا کلهر بعنوان یکی از نویسندگان ناشناخته در قرن سیزدهم به شیوه نویسندگان دوره بازگشت به طبع آزمایی پرداخته است. درباره این نویسنده خوش‌قریحه، اطلاعاتی جز آنچه در کتاب مخزن الانشاء به دست ما رسیده است، نداریم. این کتاب بنا به دستور و خرج حاج میرمحمدصادق خوانساری چاپ شده و در جمع‌آوری - مراسلات این کتاب سلیقه خود میرزا محمدرضا کلهر هم مداخله داشته است. مخزن الانشا در ۴۳۲ صفحه به خط نستعلیق در سال ۱۲۸۵ هـ.ق تألیف و تحریر شده است و سال ۱۲۸۶ هـ.ق در تهران بصورت سنگی چاپ شده است. هفده سال بعد در سال ۱۳۰۳ مجدداً به همان شکل منتشر میشود که نشانه اهمیت و شهرت آن است. چنانچه نویسنده بصراحت میگوید، گردآورنده اصلی خود وی بوده است. از متن کتاب میتوان پی برد که نویسنده دارای ذوق و قریحه بسیار بوده است که شعرهای عربی، فارسی، آیات، احادیث و... را بخوبی با توجه به همخوانی با متن در آن گنجانده است.

در بررسی کتاب در حوزه سبک‌شناسی در سه سطح ادبی، زبانی و فکری نتایج ذیل بدست آمد؛ هرچند این توضیح لازم است که بسامد بسیاری از این آرایه‌ها زیاد بوده و تنها نمونه‌هایی از آن ذکر شده است که در نمودارهای ارائه‌شده میزان پراکندگی آرایه‌ها نشان داده شده است.

در سطح ادبی استفاده از صنعت ادبی تشبیه، استعاره و انواع آنها از پربسامدترین صنعت‌های ادبی بوده و بعد از آن ایهام و ارسال‌المثل. همچنین به درهم‌آمیختگی نظم و نثر، و نزدیک بودن نثر کتاب به سبک گلستان و منشآت قائم مقام که ویژگی بسیار برجسته آن دوره است، میتوان اشاره کرد.

در سطح زبانی در بخش آوایی تکرارهای پرتعقید و ملال‌آور، و انواع جناس (خصوصاً جناس اشتقاق - که در سجع‌سازی اهمیت زیادی دارند) و جناس تصحیف، که از جمله بسامدهای سبک‌ساز هستند، بطور فراوان در این کتاب دیده میشود. واژه‌های عربی ناآشنا و مهجور، کلمات عامیانه و محاوره‌ای و گاه خارج از عرف ادب - هزلیات، استفاده از کلمات قدیم و کاربرد کهن آن، آوردن واژه‌های دور از ذهن، حذف به قرینه، اطنابهایی ممل و جمله‌های طولانی مرکب - بطوریکه مخل دریافت معنی میشوند- از جمله مواردی است که میتوان به‌اختصار به آنها اشاره کرد.

در سطح فکری مضامین مختلف عرفانی، قرآنی، اصطلاحات علمی، باورهای عامیانه، آیات و احادیث و شعرهای شاعران فارسی و عربی و درهم آمیختگی آنها با متن که نشان از علاقه نویسنده به آنها دارد، توجه به ادبیات قدیم، بهره‌مندی از فلسفه و اصطلاحات آن، و استفاده از موتیفهای طبیعت بسامد بسیار بالایی دارند. لازم به ذکر است آیه‌ها، احادیث و شعرهای عربی بکاررفته از نظر فکری بیشتر به صدور احکام، صیوری دربرابر مشکلات و هشدار به پادشاه درمورد ظلم و ستم زبردستان به مردم و جهاد در راه دفاع از مملکت در برابر تجاوز بیگانگان اشاره دارند.

مشارکت نویسندگان

این مقاله از پایان‌نامه دوره دکترای زبان و ادبیات فارسی مصوب در گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال استخراج شده است. آقای دکتر بهرام پروین گنابادی راهنمایی این پایان‌نامه را بر عهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده‌اند. آقای کسری بقائی‌پور به عنوان پژوهشگر این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش داشته‌اند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر دو پژوهشگر بوده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم میدانند مراتب تشکر خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال و هیئت داوران پایان‌نامه که نویسندگان را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری دادند، اعلام نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده میگیرند.

REFERENCE

The Holy Quran

Nahj al-Balagha

Atabai, Badri. (1977). List of History, Travelogue, Policy, Newspaper and Linear Geography of the Royal Library, Tehran: Royal Library, P. 317.

Adamit, Fereydoun. (1977). The Thought of Progress and the Rule of Law of the Sepahsalar Era, Tehran: Kharazmi. Pp. 57 and 58.

Arianpour, Yahya. (1993). From Saba to Nima, (1500 years of Persian literature history), Tehran: Zavar. Pp. 205-208.

- Akbarzadeh, Seyedeh Shokoofeh.et.al. (2015). The Elements of Correspondence in the Al-Ensha Reservoir and Its Application in Fried Ghiasi, *Journal of Literary Research*, No. 189, Summer, pp. 34 - 35.
- Amanat, Abbas. (2004). *Qibla Alam*, translated by Hassan Kamshad, Tehran: Karnameh, p33.
- Badaie Negar, Mohammad Ibrahim. (1374 AH). *Fayz al-Damoa*, biography of Imam Hussein (as) with eloquent and eloquent Persian prose, introduction and correction by Akbar Irani Qomi, Qom: Hijrat, p.5, pp.32-35.
- Bahar, Mohammad Taghi. (1990). *Stylistics*, Tehran: Amirkabir, p. 364.
- Dehkhoda Aliakbar. (1998). *Dictionary, Second Edition of the New Course*, Tehran: University of Tehran.
- Iqbal Ashtiani, Abbas. (1944). Artists and works of art: Mirza Mohammad Reza Kalhor, *Yadegar Magazine*, (7) 1, p.41.
- Sanai, Majdood Ibn Adam. (1957). *Poetry Divan*, by the efforts of Mazaher Musaffah, Tehran: Amirkabir, p.334.
- Shamisa, Sirus. (1989). *A New Look at the Badi'*, Fourteenth Edition, Tehran: Fordow, p.11.
- Shamisa, Sirus. (2004). *Introduction to Prose and Rhyme*, Tehran: Mitra, p.110.
- Mostofi, Abdullah. (2009). *My biography or social and administrative history of the Qajar period*, Tehran: Zavar, p.240.
- Monzavi, Ahmad. (1974-1948). *List of Persian Manuscripts*, Tehran: Regional Cultural Institute, P.1572.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

آشنایی با عروض و قافیه، شمیسا، سیروس، (۱۳۸۳)، تهران: میترا.

ارکان نامه‌نگاری در مخزن‌الانشاء و تطبیق آن در فرایند غیاثی، اکبرزاده، سیده شکوفه، و دیگران (۱۳۹۴)، جستارهای ادبی، شماره ۱۸۹، صص ۳۴ و ۳۵.

از صبا تا نیما، آراین‌پور، یحیی، (۱۳۷۲)، تاریخ ۱۵۰۰ سال ادب فارسی، تهران: زوار.

اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، آدمیت، فریدون، (۱۳۵۶)، تهران: خوارزمی.

دیوان اشعار، سنایی، مجدودبن آدم، (۱۳۳۶)، به کوشش مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.

سبک‌شناسی، بهار، محمدتقی، (۱۳۶۹ش)، تهران: امیرکبیر.

شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، مستوفی، عبدالله، (۱۳۸۸)، تهران: زوار.

فهرست تاریخ، سفرنامه، سیاست‌نامه، روزنامه و جغرافیای خطی کتابخانه سلطنتی، آتابای، بدری، (۱۳۵۶)، تهران: کتابخانه سلطنتی.

فهرست نسخه‌های خطی فارسی، منزوی، احمد، (۱۳۴۸-۱۳۵۳)، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.

فیض‌الدموع، بدایع‌نگار، محمدابراهیم، (۱۳۷۴ش)، شرح زندگانی امام حسین علیه‌السلام با نثر فارسی بلیغ و فصیح، مقدمه و تصحیح اکبر ایرانی قمی، قم: هجرت.

قبله عالم، امانت، عباس، (۱۳۸۳)، ترجمه حسن کامشاد، تهران: کارنامه.

لغت‌نامه، دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷)، چاپ دوم دوره جدید، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

نگاهی تازه به بدیع، شمیسا، سیروس، (۱۳۶۸)، چاپ چهاردهم، تهران: فردوس.

هنرمندان و آثار هنری: میرزا محمدرضا کلهر، اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۲۳)، مجله یادگار، (۷) ۱، ص ۴۱.

معرفی نویسندگان

کسری بقائی‌پور: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(Email: k.baghaei52@yahoo.com)

بهرام پروین گنابادی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(Email: p.bahram47@yahoo.com نویسنده مسئول)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. no permission is required from the authors or the publishers.

Introducing the authors

Kasra Baghaeipour: PhD Student in Persian Language and Literature, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
(Email: k.baghaei52@yahoo.com)

Bahram Parvin Gonabadi: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
(Email: p.bahram47@yahoo.com Responsible author)